

VIII

Поема про клаптик паперу

Жанна одержала від Стефана Бойка листа.

Сірий, забруднений клаптик паперу з кривими літерами від хемічного олівця, затаврований печатками пошт і пальцями листонош, героїчно пробившись крізь верстви простору, приніс лише кілька десятків слів. І ці слова він ніс з таким напруженням, наче ніс цінний скарб, дорожчий за перлину, дорожчий за діамант.

Жанна прочитала листа. Він приніс печальну звістку про смерть Муславського. Кілька сумних хвилин пережила Жанна, може навіть витерла пахучою хусточкою несподівану сльозу, але незабаром, під дзюрчання днів, вона забула про цю подію, забула і про лист, залишивши його на столику в своїй кімнаті, яку проміняла на сіре повітря касарні.

Клаптик паперу лишився лежати на столі, як забутий герой. Цього героя зустріли з честю, але забули про нього за кілька хвилин. Він навіть не встиг розповісти про те, що знав.

Лист. Це звучить, як весняний грім, що несе з собою пахощі зливи, які змішуються з пахощами людськості і стуком листоноші в двері. Це звучить, як несподівана щирість, як радість, як пересторога.

Лист, — шматочок забрудненого паперу, папірус, пронизаний пахощами століть, черепок з дивовижним гірогліфом, знак, — він викликає цікавість, захоплення, гордість. Слово лист звучить так само гордо, як слово людина. Лист — це ознака людськості, це паспорт на звання людини.

Чотирикутній клаптику паперу, господарю часу, тобі вклоняються віки! Кур'єри, лицарі, листоноші — твої підданці. Морські пароплави, крилаті кораблі, експреси, аеропляни, — твоя всемогутність. Скільки тисяч рук торкається твого білосніжного одягу, який тягар простору лягає на твої груди!..

Разом з кострубатим гірогліфом слова, ти приносиш з собою пахощі подій, обрії степів, гір та океанів. Мапа землі — твій шлях і дзюрчання часу — твій рух. Ти володієш почуттям людини сильніше за будь-яке мистецтво. Радість, сум, обурення і здивовання — це струни, натягнуті рядками літер на деку листа.

Лист Бойка лежить на столі, в кімнаті Жанни. Навіть цікава покоївка не чіпає його. Лист, створений під музику війни, лист, що чув удари гармат і постріли рушниць, що чув скрип військових возів, ритм пошт і рух поїздів, не встиг розказати Жанні все, що він бачив.

Між його рядками, що написані хемічним олівцем, просвічують знайомі обличчя людей, краєвиди обривів і рух подій, за кожним словом таїться ціла подія й безліч переживань. Вони розсувають будівлі літер і випинаються в простір. Чути тиху розмову й видно постаті дієвих осіб. Сірий весняний ранок хмарним небом звис до самого обрію. Обережно розсуваючи кущі й провалюючись в ями, що вириті вибухами набоїв, в сірих шинелях, що нічим не відрізняються від кольору піску та глини, продирається до німецьких позицій розвідка. Вона мусить простежити рух супротивника й, коли буде можливо, обстріляти передові пости. Це дуже важке й страшне завдання; тут несподівано змушені вороги можуть віч-на-віч побачити один одного.

Стомлені солдати на кілька хвилин лягли в кущах, щоб відпочити. Їм часто доводиться лізти, йти, пригинаючись до самої землі, й це сильно втомлює навантажене зброєю тіло.

Сльозкін, лежучи на животі, якимось умудрився витягти кисет і скрутити цигарку. Він запалив її, затягся й випустив вгору цілий сувій диму..

— Не кади, як паротяг! — говорить йому Бойко, що лежить поруч. — Нас можуть помітити!..

І Сльозкін, який в захопленні від тютюнового диму забув про небезпеку, починає пускати дим

у пісок. Коли б дим був матеріальніший, Сльозкін викопав би ямку й закопував би його в неї. Торока й Зеленко, що скоцюрились у ямі, теж закурили. Тютюн трохи заспокоює. Вони не хтять позбавляти себе цієї насолоди, бо тут однаково небезпечно, курити чи ні.

Муславський, що лежить трохи спереду, обережно розсунув куці й вдивляється в сірий краєвид кущів, ям і горбів. Покищо ніде непомітно ніякого руху, але це не відкидає того, що там спереду за кущами так само лежать і курять свій тютюн німецькі солдати й теж напружено вдивляються в цей безрадінний краєвид.

— Нічого не видно! — говорить Муславський.

— Тут така місцевість, що людина може схватися, як кріт, — тихо відповідає Торока. — Я б тут пролежав цілу війну!..

— Пропали ми, хлопці, Стер'ятників зажене нас у гроб, — вголос закінчує якусь свою думку Зеленко.

Зеленко не помиляється, всі його товариші відчувають, що навряд, щоб вони вернулися цілі з цієї розвідки. Вони загинуть усі, або в кращому разі лише хтонебудь з них повернеться назад. Вони нарвуться на німецький роз'їзд або секрет і тоді доведеться битися до останнього.

Голуб'ятников добре зважив, де він зможе, нарешті, позбутися крамольників, що розкладають армію. Це один з радикальніших його способів розправлятися з солдатами. Огонь німецьких рушниць, на його думку, може прохолодити будь-яку гарячу голову. Голуб'ятников — офіцер, що підтримує дисципліну. Це дегенерат, він має свою традицію, за ним стоїть ціле покоління такихож дегенератів, дворян, що створюють обличчя всієї російської армії. Він один з небагатьох, що дбає за примхливу честь старовинної, заіржавілої в музеях зброї. Шпіцрутени і мордобій — його катехізм, що його вже порушив машинізований час. І Голуб'ятников вишукує інших способів, щоб примусити слухатись свою армію, це гарматне бидло, до якого він не має ніякої поваги.

Бойко роздратований. Він лежить під кущем і не страх, а роздратовання, що він буде вбитий, в цій військовій операції, хвилює його. Він висловлює свої почуття Муславському і той співчуває йому й заражається його настроєм, як динамітний льох, що детонує на близький вибух.

Вони обидва обурені. Їм огидно вмирати з примхи Голуб'ятникова за його розхристану й дурноголову батьківщину. Таке ж, мабуть, відчувають індуси, що служать в англійській армії. Ціла культурна нація, що несла європейську освіту в Азію, тепер підібгана смердючим чоботом російського самодержавства. Україна — нещасніша з колоній, бо її посіли некультурні варвари, яких вона колись учила абетки. Хто звільнить її синів від тієї темряви, від вогких павучих обіймів, що несуть з собою брутальні завойовники? Лише татарське ярмо можна порівняти з тим ярмом, бо воно брудне й не несе з собою ніякої культури. Воно несе з собою культуру пригноблення, дресировки й випікає з м'ясом будь-яку свіжу думку.

Невже Бойкові й Муславському доведеться загинути за це ганебне колоніяльне ярмо, як гинуть тисячі їхніх братів українців? І ця нестерпуча думка страшніша за самий страх фізичної смерті. Вона дратує й підбадьорує Бойка й Муславського до боротьби й життя, вона лякає їх, що вони загинуть тут, не виконавши покладеної на них місії.

Війна. Сіре, безрадінне поле, вкрите кущами й продірявлене ямами від вибухів набоїв, лежить перед ними. Це поле сумне й безрадінне, як безрадінне обличчя війни. Настирлива ідея володіє розумом людей — вони не хтять умерти, вони хтять вийти цілими з цієї гарматної трясовини й розправитись з тими, хто послав їх сюди. Над ними біжить час, як летять хмари. Вітер посвистує в піску, як свистить солдат, що вийшов з касарні погуляти.

Десь одноманітно, як метроном, вистукує кулемет, але це метроном, що збожеволів, захворівши на хворобу швидкості. Наче косою підкошує куці, коли кулемет випадково погляне своїм каламутним оком в їхній бік.

Розвідка посувається далі. Люди стали зайцями. Вони перебігають і переповзають від куща до

куща, з ями до ями, вони завмирають і прислухуються, їм здається, що їхні вуха ростуть від цього напруженого прислухування. Шкода, що не можна помахати вухами, як ними махає слон, щоб збутися від цього неприємного почуття.

Муславський і Бойко повзуть вперед, за ними ще три солдати. Годинники їхніх сердець дають перебої, накручена пружина нервів зривається. Рушниці міцно стиснуті в руках і пальці щохвилини можуть викликати грім пострілів. Всі вдивляються вперед. Очі болять, вони червоні від вітру і піску. Пісок неприємно хрумтить на зубах, він муляє в чоботах і повзе по мокрій спині під сорочкою.

Там далі лісок і в цьому ліску на них може чекати несподівана смерть, що гучно вирветься з десятків рушниць і покладе їх тут на перині цього піскуватого поля.

Між останніми кущами й ліском — долоня чистого поля. На ньому можуть обстріляти з усіх боків. Його треба або швидко перебігти, згинаючись до самої землі, або обережно переповзти, але на те й на те потрібна нова енергія, що її вже бракує.

Це розвідка, що зветься розвідкою у безпосередньому стиканні з ворогом, — через те треба набратися нових сил перед тим, як знову рушити вперед.

— Відпочинемо трохи тут під кущами! — каже Зеленко і стомлено простягається на землі.

Всі простягаються на землі, як і він, але раптом Сльозкін тихо скрикує й хапається за рушницю.

— Кіннота!

Кінна розвідка німців, несподівана, як землетрус, маревом відокремлюється від ліска. Треба протерти очі, щоб повірити, що це не омана. Тихо й несподівано кілька вершників вилітає з лісу і мчить у бік солдатів, що лежать під кущем. Ця кіннота здається такою нереальною й облудливою, що можна подумати, що її створив сон, що її створила містична й химерна уява якогось символіста.

Кінна розвідка ворога вже зовсім близько. Треба негайно обстріляти її, поки вона не налетіла й не втоптала в пісок тіла людей. Треба негайно її спинити.

Солдати хапають рушниці й гарячково стріляють майже навмання. Але вже трохи пізно, кінна розвідка вже перед очима. Лунають постріли й крики наляканих людей. Коні стають дива й повертають свої коричневі й чорні тулуби.

Муславський підводиться з землі на весь свій зріст, розмахується й кидає наперед себе гранату. Граната рветься з глухим грюком, вона збиває з ніг і сліпить очі.

Німецькі вершники збиваються в гурт. Коні падають і тягнуть за собою людей. Вони завертають назад до ліска, хапають карабіни й, одстрілюючись, утікають.

Бойко бачить, як раптом сіріє обличчя Муславського. Він, тримаючись рукою за груди, важко сідає на землю.

— Що з тобою? — скрикує Бойко.

Муславський з хрипким стогоном лягає навznak на землю і скочується на бік. Його пальці, що вхопилися за бік грудей, вкриваються кров'ю. Бойко кидається до нього, але Муславський лише стогне, трохи похитуючись тілом з боку на бік.

Раптом з усіх сторін вибухає стрілянина. Стріляють з рушниць, з кулеметів і з маленьких шанцевих гармат. Набої рвуть землю й шматують куці. Маленька група солдат оточена вогнем з усіх боків. Як потурбований осиний рій, дзижчать кулі і розлютовано кашляють гармати.

— Назад! — кричить Сльозкін. — Назад!..

Але, щоб бігти назад до своїх, треба кинути Муславського. Він не може підвестись, він лежить і лише хрипко стогне.

О, дружбо, ти розриваєш серце, як шматок ганчірки, коли вмирає друг! Ти зіплюєш уста і спиняєш кров. Тіло холоне і вкривається потом, як скло під подихом. Спиняється розмірений біг

думок і думки, як бідні мандрівники, повертаються назад, що їх чекають спогади й зруйнована оселя. Там кожний крок нагадуватиме твоє веселе обличчя й тепле слово, дружбо! Яким ножем, якою лянцетою вишкребеш накреслені тобою лінії? Нові зморшки ляжуть на чоло й нові думи обтяжуть голову. Срібна стрілка прониже волосся й сум легким шаром намулу відстоїться в грудях.

— Назад! Назад!

Вибухи набоїв наближаються. Бойко напружує всі свої сили й підіймає з землі Муславського. Торока допомагає звалити його на спину Бойкові. І Бойко, згинаючись під тягарем друга, несе його вперед, як грішник несе свій тягар перед лицем Страшного Суда в картинах клясичних майстрів.

Тільки це не картина. Бойка оточує смертоносний огонь гармат і кулеметів і тут дійсність страшніша за фантазію фарб. Бойко важко, але вперто ставить ногу, він іде, як вигнанець з раю, що на нього послано огненний дощ.

— Іра!.. — стогне Муславський.

І це ім'я пекучим болем пронизує все тіло Бойка. Він ще більше згинається під своїм тягарем, що важчий за тонни найстрашніших гріхів.

І-ра! І-ра-ра! Ра-ра!..

Сурмлять набої свою божевільну пісню. І ці сурми туманять голову, розбивають її молотом вибухів.

— Іра!.. — стогне Муславський.

Новітнє пекло, що його вигадали самі люди, оточує солдат, що несуть тіло пораненого друга. Огонь жалю спалює серце Бойка і цей огонь пекучіший за огонь набоїв.

Їх охороняє всемогутній випадок, закономірний, як хода історії, і вони непошкоджені виходять з огневого дощу.

Бойко обережно кладе тіло Муславського на землю. Він уже не стогне й не ворухиться. Посіріле обличчя його приховує риси страшного болю.

О, дружбо, ти розриваєш серце, як шматок ганчірки, коли вмирає друг!..

Простір скупчується, конденсується й зсувається з будівлі літер. У рухові трансформації зникають події й обличчя героїв. Вони входять назад у лист Стефана Бойка, що лежить на столику в кімнаті Жанни.

Клаптик паперу, як забутий герой, який зробив усе, що міг, лежить на столику. Він лежить тут, як лежать останки героїв у пантеонах нашої землі.